

* پیوند معماری و تکون رفتار اخلاقی اسلامی

احمد دانایی نیا، مهرناز توتونچی

* نظریه معماری اسلامی یا نظریه اسلامی معماری:

نقدی بر اصالت اسلامی رویکردهای نظری و عملی در دوران معاصر

مسعود ناری قمی

* ارزیابی وضعیت و ارائه راهبرد برای ایجاد انگیزه در دانشجویان ارشد

رشته معماری اسلامی دانشگاه هنر اسلامی تبریز

پریسا هاشم پور

* ارزیابی طرح جامع شهر تبریز از منظر تحقق پذیری عدالت اسلامی

مرتضی میرغلامی، محمدعلی کی نژاد، بهرام علیزاده

* بررسی تطبیقی رفتار حرارتی پوسته خارجی مساجد سنتی و معاصر در شهر تبریز

فرزین حق پرست، فرزانه قلیزاده

* تأثیر مذهب شیعه و اهل سنت بر شکل گیری مقابر دوره ایلخانی

هاشم خیرجو سادات، محمد فیضی، بهزاد وثیق

دوفصلنامه علمی - تخصصی

سال سوم، شماره دوم، پاییز و زمستان ۹۶

ISSN: 2383-0247

صاحب امتیاز :	دانشگاه هنر اسلامی تبریز
مدیر مسئول :	دکتر محمد علی کی‌نژاد
سر دبیر :	دکتر محمدتقی پیربابائی
جانشین سردبیر :	دکتر احد نژاد ابراهیمی
اعضای هیات تحریریه : (به ترتیب حروف الفبا)	دکتر فرزاد پوررحیمیان (دانشیار دانشکده مهندسی دانشگاه استراس کلاید گلاسگو) دکتر محمدتقی پیربابائی (دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه هنر اسلامی تبریز) دکتر محمدرضا چنقلو (استاد دانشکده عمران دانشگاه صنعتی سپند) دکتر عیسی حجت (استاد دانشکده معماری پردیس هنرهای زیبا دانشگاه تهران) دکتر فرزین حق‌پرست (دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه هنر اسلامی تبریز) دکتر مینو قره‌بگلو (دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه هنر اسلامی تبریز) دکتر محمدعلی کی‌نژاد (استاد دانشکده مهندسی عمران دانشگاه صنعتی سپند) دکتر مرتضی میرغلامی (دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه هنر اسلامی تبریز) دکتر حمید ندیمی (استاد دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه شهید بهشتی) دکتر احد نژاد ابراهیمی (دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه هنر اسلامی تبریز)
مدیر داخلی :	دکتر مینو قره‌بگلو (دانشیار دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه هنر اسلامی تبریز)
مسئولان امور اجرایی : (به ترتیب حروف الفبا)	مهندس حمزه پیربابائی، مهندس زهرا علی‌نام
اعضای مشاوران علمی : (به ترتیب حروف الفبا)	دکتر بهرام آجورلو، دکتر فرهاد آخوندی، دکتر مازیار آصفی، دکتر آریتا بلالی اسکویی، دکتر یاسر شهبازی، دکتر عباس غفاری، دکتر مهدی محمدزاده، دکتر لیلا مدقالچی، دکتر آیدا ملکی، مهندس مهدی نارنگی، دکتر مسعود وحدت‌طلب، دکتر علی وندشعاری، دکتر پریسا هاشم‌پور
آدرس پستی :	تبریز، میدان ساعت، کوچه مقصودیه، خیابان مصلی، دانشکده معماری و شهرسازی، دانشگاه هنر اسلامی تبریز
تلفن :	۰۴۱-۳۵۵۴۱۸۱۳
ویراستار لاتین:	دکتر کاظم پورالوار (استادیار دانشگاه هنر اسلامی تبریز)
صفحه‌آرایی:	خدمات نشر جام زرین
طراح جلد:	عظیمه مقترن
سایت اختصاصی :	Firooze-islam.ir
نشانی الکترونیک :	firooze.islam@tabriziau.ac.ir

تأثیر مذهب شیعه و اهل سنت بر شکل‌گیری مقابر دوره ایلخانی

هاشم خیرجو سادات^۱، محمد فیضی^۲، بهزاد وثیق^{۳*}

۱. دانشجوی کارشناسی ارشد معماری، دانشگاه صنعتی جندی شاپور دزفول، دزفول، ایران.
۲. دانشجوی کارشناسی ارشد معماری، دانشگاه صنعتی جندی شاپور دزفول، دزفول، ایران.
۳. استادیار دانشکده معماری و شهرسازی دانشگاه صنعتی جندی شاپور دزفول، دزفول، ایران.
(تاریخ دریافت مقاله: ۱۳۹۶/۳/۴، تاریخ پذیرش نهایی: ۱۳۹۶/۷/۱۰)

چکیده

قرون هفتم و هشتم هجری قمری ایران همراه بود با تغییرات مداوم مذهب که تأثیر آن در شاکله کلی بناهای آن دوران قابل رؤیت و بررسی است. در این دوران گرایش‌های دوگانه در متن واحد اسلام از سوی مذهب شیعه و اهل سنت موجب پدید آمدن دو گونه معماری آرامگاهی شد. این بناها را می‌توان در مقام شاخص تأثیرپذیری معماری از اوضاع سیاسی-اجتماعی، اندیشه و مذهب حاکم بر جامعه در دوره زمانی مورد مطالعه قرار داد. دوره ایلخانی به این دلیل که هر دو مذهب شیعه و اهل سنت به منظور بیان اندیشه خود و ترویج آن از قدرت حاکمیت برخوردار بودند و هم به سبب اینکه از هر دو مذهب آرامگاه‌هایی به یادگار مانده، بسیار حائز اهمیت است. لذا در این پژوهش با مطالعه تعداد معتبری از مصادیق معماری آرامگاهی دوره ایلخانی، دو نمونه از مذهب شیعه و دو نمونه از مذهب اهل سنت، دیدگاه و تجلی هر دو مذهب در این بناها بررسی می‌شود. این تحقیق به روش استدلالی-توصیفی و با جمع‌آوری منابع و اطلاعات به روش کتابخانه‌ای و روش میدانی انجام شده است. پس از استخراج مبانی نظری و اعتقادی هر دو مذهب، نمود این مبانی در کالبد معماری مورد سنجش قرار می‌گیرد. سؤالات این تحقیق عبارت است از:

۱. رابطه مبانی نظری و اعتقادی هر دو مذهب اهل سنت و شیعه با معماری آرامگاهی چگونه است؟
۲. تفاوت‌ها و شباهت‌های معماری آرامگاهی در این مذاهب کدام است؟
۳. جایگاه مقبره‌سازی و توجه به شعائر اسلامی در هر دو اندیشه چگونه در معماری تجلی می‌یابد؟

واژگان کلیدی

مقابر ایلخانی، مقابر شیعی، مقابر اهل سنت، گونه‌های آرامگاهی.

* نویسنده مسئول مکاتبات: E-mail: behzad_vasiq@yahoo.com

مقدمه

روشنی ضمانت بیشتری وجود داشته است تا آرامگاه‌هایی با تداعی‌های دنیوی (ibid). البته در مورد مقبره‌سازی در اسلام و مشروعیت آن طبق مفاهیم دینی، نظرات مختلفی بین اهل سنت و شیعه وجود دارد. ولی آنچه مسلم است اینکه مقبره‌سازی قبل از اسلام، در زمان پیامبر و بعد از آن وجود داشته است. یکی از راه‌های مقابله با نهی اسلامی از ساخت مقبره این بود که آرامگاه را عملاً بخشی از یک مجموعه معماری عمومی جلوه می‌دادند (Hillenbrand 2004).

بستر جامعه ایران قبل از به‌قدرت‌رسیدن ایلخانان، مذهب سنی بود که با حمله مغول به ایران کم‌کم تضعیف شد و زمینه را برای روی کار آمدن شیعه آماده کرد. گفتنی است شیعه رفته‌رفته در تاریخ ایران از یک جنبش مقاومت، به مذهبی با الهیات و کلام خاص خود تبدیل شده است. به دیگر سخن، هنگامی که شیعه در ایران در کار مبارزه برای مشروعیت بود، فقط به درج نام ائمه (ع) بر سردر تاق و رواق مساجد اکتفا می‌کرد (Kosari 2011)، اما بعدها با تثبیت جایگاه خود به صورت علنی تلاش کرد تا حوزه ساخته‌ها و ابنیه بیان‌کننده عقاید خود را توسعه دهد.

هدف این نوشتار تأکید بر تفاوت‌قائل شدن بین دو مکتب نیست و این فاصله (= تفاوت) در بررسی مبانی نظری با استفاده از روش تحقیق «نظریه پایه‌ور» به دست آمد که بعدها در مصادیق نیز نمونه‌های شاهدهی برای آن مشاهده شد. بدون شک هر دو مکتب، با وجود آنکه در مبانی تاریخی، کلامی و فقهی تفاوت‌هایی دارد، در راستای سیره نبوی و امت اسلامی تعریف شده و حفظ و تقویت وحدت این دو مکتب وظیفه هر محقق صادق و ولایی است.

۲. فرضیه تحقیق

فرضیه این پژوهش آن است که بین نحوه ایجاد مقابر شیعی و اهل سنت و احکام و فقه آنان رابطه‌ای وجود دارد و آن

از جمله مهم‌ترین نکات در طراحی بناهای مذهبی، توجه به احکام و رهنمودهای دینی است که به شکل‌های گوناگون در ساختار دین و مذهب گنجانده شده است. مقبره‌ها و مزارات اسلامی به لحاظ جایگاه حساسی که دارد، باید هم نشانگر ارزش نهادن به فرد متوفی باشد و هم در آنها مبانی اعتقادی دینی نادیده گرفته نشود. در بقاع می‌توان تجلی باورها و اعتقادات عامیانه را دید و همین باورها و اعتقادات است که زمینه‌ای برای تجلی هنرهای عامیانه فراهم آورده است (Kosari 2011). معماری آرامگاهی، به نوعی محل تلاقی مباحث دنیوی از یک‌سو و مباحث اعتقادی به جهان دیگر از سوی دیگر، بر شناخت و استخراج این اصول و دستورات دینی در جهت همسویی معماری و مذهب هر چه بیشتر ضرورت می‌بخشد. بزرگ‌ترین پروژه‌های معماری دوره ایلخانی مجموعه‌های مقبره‌هاست (Hattstein and Delius 2011, 355). کمتر شهری را در این کشور می‌توان یافت که سهمی از این بناها نداشته باشد (Kiani 1995, 67). شگفت‌انگیز است که کمتر نمونه‌ای از مقابر بزرگان سیاسی اوایل سده‌های میانه در ایران به جا مانده است. بر این اساس، برای بقای آرامگاه‌هایی با تداعی‌های مذهبی، به

۱. سؤالات تحقیق

سؤالاتی که در این پژوهش سعی بر پاسخگویی آنها داریم به شرح زیر است:

۱. رابطه مبانی نظری و اعتقادی هر دو مذهب اهل سنت و شیعه با معماری آرامگاهی چگونه است؟
 ۲. تفاوت‌ها و شباهت‌های کالبدی معماری آرامگاهی و منشأ آنها در این مذاهب کدام است؟
 ۳. جایگاه مقبره‌سازی و توجه به شعائر اسلامی در هر دو اندیشه چگونه در معماری تجلی پیدا می‌کند؟
- معیارهایی همچون: (۱) بنای روی قبور، (۲) نماز گزاردن کنار قبر، (۳) تزیینات و (۴) زیارت قبور، مؤلفه‌های اساسی در مطالعه نمونه‌های موردی، تعیین شده است.

مقبره‌سازی استخراج شد که همین اصول مبنا و شاخص سنجش مصادیق موردی در مرحله بعد قرار گرفت. در گام آخر، مصادیق انتخابی که بر اساس مطالعات کتابخانه‌ای تعلق آنها به اهل سنت یا شیعه مشخص شده بود، مورد ارزیابی و تحلیل قرار گرفت. این بناها چهار فقره از مقابر مهم دوره ایلخانیان را شامل می‌شود که دو مورد مربوط به اهل سنت و دو مورد دیگر مربوط به شیعه است. انتخاب آنها بر اساس نوع اعتبار بنا انجام شده است. از این چهار بنا، دو بنا (= مقبره شیخ صفی‌الدین اردبیلی و مزار شیخ احمد جام) را خانم لیزا گلمبک «شهرهای کوچک خدا» در دوره ایلخانی معرفی کرده است (Golombek and Shirazi 1985, 12) که جایگاه مذهبی، اعتقادی و اجتماعی رفیع این بناها را می‌رساند.

۵. پیشینه تحقیق

در مورد مقابر و بناهای آرامگاهی ایران مقالات و کتب زیادی نوشته شده است که نگارندگان اکثر آنها تنها به معرفی بنا و شرح آنها در مقام یک بنای تاریخی بسنده کرده‌اند. از جمله این موارد می‌توان کتاب *گنج‌نامه از انتشارات دانشگاه شهید بهشتی تهران* را نام برد (Ganjnameh 2010). در این کتاب با معرفی بناها و ویژگی‌های تاریخی و کالبدی آنها، مجموعه ارزشمندی گردآوری شده است. از دیگر منابع جهت بررسی مقابر می‌توان به کتاب *معماری اسلامی نوشته روبرت هیلن براند* (Hillenbrand 2004) اشاره کرد که ضمن معرفی بناها تا حدودی به معانی و مفاهیم نیز می‌پردازد. آقای پیرنیا هم در دو کتاب خود به نام‌های *سبک‌شناسی معماری ایرانی* (Pirnia 2003) و *معماری اسلامی ایران* (Pirnia 2013) به توضیح و بررسی برخی مقابر و آرامگاه‌های ایران در ادوار مختلف پرداخته است. اما از منظر بررسی‌های مفهومی و توجه به معیارهای مفهومی، می‌توان رساله دکتری آقای مهدی حمزه‌نژاد (Hamzenejad 2011) در دانشگاه علم و صنعت ایران را نام برد که با مقایسه مساجد، مصلی‌ها و مزارها، اصول مفهومی مختلفی را برای هر کدام مطرح کرده است. در این زمینه مقاله «الگوشناسی کالبدی و مفهومی ارتباط مسجد و مزار در زیارتگاه‌های اسلامی» به قلم آقای عبدالحمید نقره‌کار در مجموعه مقالات *حکمت هنر اسلامی* (Noghrekar,

تأثیرپذیری این مقابر از احکام و فقه هر دو مذهب است که در برخی حوزه‌ها با هم شباهت و در برخی دیگر با هم تفاوت دارد.

۳. اهمیت تحقیق

این نوشتار تلاشی برای تعریف جایگاه حکمت نظری و عملی مذاهب اسلامی در فرایند خلق آثار هنری، معماری و موضوعات مشترک با شهرسازی است. تبیین مبانی نظری ساخت آثار، مستخرج از مبانی نظری مذاهب، می‌تواند راهبردی جهت شناخت و تولید آثار هنری و محیط مصنوع باشد.

۴. روش تحقیق

روش تحقیق در این مقاله مبتنی بر روش نظریه پایه‌ور است و در گردآوری اطلاعات متون‌مبنایی هدف بوده و روش استنباطی مبتنی بر روش فقه جواهری است. گردآوری اطلاعات در این پژوهش، ابتدا با جستجو در متون دینی و استخراج عقاید و احکام متناسب با آرامگاه‌سازی و بنای روی قبور و بر اساس کتب معتبر هر دو مذهب صورت گرفت. در مرحله اول متن قرآن در مقام جامع‌ترین منبع مورد بررسی قرار گرفت. آنگاه کتب شیعی از جمله *من لایحضر الفقیه* (Qummi 1413) و *اصول کافی کلینی* (Kulayni) و در مورد اهل سنت از *صحیح مسلم* (Ibn al-Hajjaj 2010) در مقام کتب اصلی استفاده شد. بدیهی است از کتب معتبر دیگر هم مانند *وسائل الشیعه* (Hurr al-Amili 1414)، *جامع احادیث الشیعه* (Jaame-al-Ahadis-al-shia 2014)، *تهذیب الاحکام* (Shaykh Tusi 1401)، *صحیح البخاری* (Bukhari 256 AH) و *فقه السنه* (Sābiq 1986) نیز استفاده شده است، اما به لحاظ تاریخی چهار منبع پیش‌گفته مقدم‌تر است و تاریخ کتابت آنها بازه زمانی قرون اولیه بعد از اسلام تا قبل از دوره ایلخانیان را شامل می‌شود. محققان با بررسی مبانی نظری در رابطه با مفاهیم پاسداشت متوفی در اسلام متوجه دو گرایش متفاوت کلامی و فقهی در این مسیر شدند که ادامه تحقیق مبتنی بر گردآوری اطلاعات و داده‌های اسنادی در منابع دینی بر این محور قرار گرفت. پس از استخراج احکام و اصول کلی، از بطن این احکام چند اصول کلی‌تر و جامع‌تر در مورد

آنجا که هر دو دیدگاه به متن واحدی به نام قرآن کریم اعتقاد راسخ دارد، تفاوت‌ها در نکات کوچک و جزئی است و همین نکته را نیز می‌توان در معماری دو دیدگاه به وضوح مشاهده کرد.

۶-۲. بررسی گزاره‌های شیعی و اهل سنت

در ادامه آیات و روایات هر دو دیدگاه مندرج در جدول ۱ که مستخرج از کتب معتبر شیعی و اهل سنت است، مورد بررسی قرار خواهد گرفت. از بطن این آیات و روایات مشخص می‌شود که همه این گزاره‌ها و روایات در مجموع حول چهار شاخص کلی به وجود آمده است و به نوعی در مورد این چهار موضوع کلی صحبت می‌شود.

۷. تحلیل یافته‌ها

۷-۱. جمع‌بندی گزاره‌ها و روایات هر دو دیدگاه

با توجه به جدول فوق می‌توان کل آیات و احادیث موجود در دیدگاه اهل سنت و شیعه را به چهار دسته کلی تقسیم‌بندی کرد: (۱) مقبره‌سازی، (۲) تزیینات، (۳) نمازخواندن کنار قبور، و (۴) زیارت قبور. عمده تفاوت دو دیدگاه اهل سنت و شیعه در این چهار مورد است. گفتنی است سیره مسلمانان، اعم از شیعه و سنی، چنین بوده است که بر قبور بزرگان دین حرم و بارگاه بسازند و این سیره در تمام بلاد اسلامی همچنان ادامه دارد. قبور ائمه اطهار (ع) در نجف و کربلا و کاظمین و سامرا و مشهد و قبور بزرگان اهل سنت، ابوحنیفه و عبدالقادر در بغداد و بخاری در سمرقند و... شاهد این مدعا است. در خصوص مذهب شیعه، اعتقاد به شفاعت ائمه سبب رونق گرفتن زیارت قبور ائمه و بزرگان دینی، از قبیل حرم امام رضا (ع) امام هشتم شیعیان در مشهد مقدس، شده است (Shaker 2005).

در مورد جدول ۱، که در آن گزاره‌های شیعی و اهل سنت بررسی گردید، ذکر این نکات ضرورت دارد که ساختن مقبره و بنا بر روی قبور بزرگان به منظور پاسداشت آنان حکم حرام بودن ندارد و آیه سوره کهف و همچنین خاکسپاری پیامبر در منزلشان توسط یاران ایشان (که دارای سقف و بنا بود) و با توجه به آیه‌ای از قرآن که می‌فرماید: «وَآتَخِذُوا مِن مَّقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّی» (Quran, 2/125) که در آن خطاب به

Hamzenejad and Ataei 2013) از انتشارات دانشگاه علم و صنعت نیز قابل ذکر است که با بررسی مقابر دوره ایلخانی و تیموری، سه مکتب را در ارتباط با مقابر و مساجد و اصول مفهومی آنها معرفی و تبیین می‌کند. دیگر پژوهش‌های صورت گرفته در این زمینه، مقالات ارزشمند آقای سید هاشم حسینی تحت عنوان «بررسی روند شکل‌گیری مجموعه‌های آرامگاهی در معماری ایران دوران اسلامی بنا بر آراء ابوسعید ابوالخیر» (Hoseyny 2009) و «معرفی سبک مقبره‌سازی متصوفه آذربایجان» (Hoseyny 2010) است. همچنین کتاب معماری اسلامی ویراسته مارکوس هتستین و پیترو دلپوس (Hattstein and Delius 2011) و نیز کتاب معماری ایلخانی در نظر اثر خانم شیلابلر (Blair 1986) در این مورد حائز اهمیت است. اما جنبه نوآوری پژوهش حاضر در این نکته نهفته است که به طور کلی و روشن با استخراج مفاهیم از متن کتب دینی دو مذهب مورد نظر، به بررسی آثار و نمود عقاید آنان در کالبد معماری آرامگاهی، به مثابه محل تلاقی اعتقادات دینی و دنیوی، می‌پردازد.

۶. مبانی نظری

۶-۱. بررسی دیدگاه‌های اهل سنت و شیعه

در مورد مقبره‌سازی و جواز ساخت یا ممنوعیت آن در احکام اسلامی روایات و احادیث بسیاری وجود دارد. قرآن کریم، اولین و مرجع‌ترین منبع برای مسلمانان، در مورد ممنوعیت ساخت مقبره و بنای روی قبور، بسته به نوع کاربرد، در صورتی که مربوط به مردان خدا باشد، به نوعی نظر مثبت دارد (Quran, 18/12) و نهی آشکاری از این موضوع نمی‌کند. اما نکته مهم در این بین، تفاوت برداشت و تفسیر از نص واحد قرآن از دو دیدگاه اهل سنت و شیعه است. دومین منبع جهت بررسی این موضوع، روایاتی است که از پیامبر (ص)، ائمه (ع) و اصحاب ایشان نقل شده است (جدول ۱). باز در این مورد دوگانگی در تفاسیر و برداشت‌های دو دیدگاه اهل سنت و شیعه نمایان و مشخص است. همین دوگانگی در برداشت‌ها و تفاسیر سبب شکل‌گیری نموده‌های معماری متفاوت در بناهای آرامگاهی سده‌های میانی (ایلخانیان) ایران شده است. ولی نباید این نکته مهم را فراموش کرد که از

جدول ۱: مبانی نظری هر دو مذهب در ارتباط با بنای روی قبور

Table 1: Theoretical foundations of both religions in relation to the construction of graves

ردیف	متن گزاره یا آیه	ماخذ	مضامین توصیفی	شأن گزاره یا آیه
۱	وَ كَذَلِكَ نَعْتَرُّنَا عَلَيْهِمْ لِيَعْلَمُوا أَنَّ وَعْدَ اللَّهِ حَقٌّ وَأَنَّ السَّاعَةَ لَا رَيْبَ فِيهَا إِذْ يَتَنَزَّعُونَ مِنْهُمْ أَمْرُهُمْ فَقَالُوا أَيْنَ مَا وَعَدَنَا رَبُّنَا بِئْسَ الْكَاذِبِينَ رَّبُّهُمْ أَعْلَمُ بِهِمْ قَالَ الَّذِينَ غَلَبُوا عَلَىٰ أَمْرِهِمْ لِنَتَّخِذَنَّ عَلَيْهِمْ مَسْجِدًا .	Quran, 18/21	عدم وجود منع برای ساختن مقبره	مقبره‌سازی
۲	أَلِهَاتِكُمُ الْكَاثِرُ. حَتَّىٰ زُرْتُمُ الْمَقَابِرَ ...	Quran, 102	منع از ساختن مقبره‌های غیر معمول	مقبره‌سازی
۳	... وَمَنْ يُعْظَمْ شَعَائِرَ اللَّهِ فَإِنَّهَا مِنْ تَقْوَى الْقُلُوبِ	Quran, 22/32	بزرگ داشت مردان دینی و علما	مقبره‌سازی
۴	از امام جعفر صادق چنین نقل شده است: «پیامبر (ص) از اینکه بر قبری نماز بگذارند یا بر آن بنشینند و یا بر آن بنا و ضریح بسازند نهی فرموده است و یهود و نصارا را لعنت نموده‌اند که قبور انبیاء را مسجد ساختند.»	Qummi 1413 Hurr a-Amili 1414	منع از مسجد قرار دادن قبور	مقبره‌سازی و نمازگزاردن
۵	از علی بن جعفر روایت است: به ابوالحسن موسی بن جعفر علیه السلام گفتم: آیا ساختن بارگاه بر قبرها و نشستن بر قبور درست است؟ گفت: درست نیست بر قبرها بنایی ساخته شود، بر آنها بنشینند، گچ به کار ببرند و یا از گل استفاده کنند.	Kulayni, 228 Qummi 1413, 114 Hurr al-Amili 1414, 887	کراهت به کار بردن تزیینات	مقبره‌سازی و تزیینات
۶	از سماعه ابن مهران روایت است که گفت: دربارهٔ زیارت قبور و ساختن مسجد بر آن از امام جعفر صادق پرسیدم ایشان فرمود: زیارت قبور اشکالی ندارد، اما در کنار قبر مسجد ساخته نشود.	Kulayni Qummi 1413 Hurr al-Amili 1414	منع از مسجد قرار دادن قبور	نمازگزاردن و زیارت
۷	پیامبر خدا (ص) فرمود: هر کس مرا پس از مرگم زیارت کند، مانند این است که در حال حیاتم زیارت کرده است.	Ibn Qudāmah 2004	جایگاه زیارت بزرگان دینی و ائمه	زیارت
۸	از امام صادق علیه السلام روایت است که فرمود: هفت چیز حرام است: رشوه خوردن در قضاوت، پولی که زن زناکار در برابر عمل زشت دریافت می‌کند، پولی که جادوگر و کاهن دریافت می‌کنند، پول فروش سگ و پولی که در قبال ساختن بنا روی قبر دریافت می‌شود.	Hurr al-Amili 1414, 869 Jaame-al-Ahadis-al-Shia software 2014, 444	عدم ساخت بناها بر قبر	مقبره‌سازی
۹	«لَا تُطَبَّنُوا الْقَبْرَ مِنْ تُخَيْرِ طِينِهِ» (= قبر را از غیر خاک خودش، گِل مالی نکنید).	Hurr al-Amili 1414	عدم اضافات بر قبر	تزیینات
۱۰	امام کاظم (علیه السلام) می‌فرماید: «لَا يُصَلَّحُ الْبِنَاءُ عَلَيْهِ وَلَا الْجُلُوسُ وَلَا تَجْصِصُهُ وَلَا تَطْيِيبُهُ» (= ساختن بنا بر قبر و نشستن بر آن و گچ‌کاری و گل‌کاری آن، کار خوبی نیست).	Shaykh Tusi 1401, 446	جمله «لا یصلح» در روایت بر کراهت دلالت دارد	مقبره‌سازی و تزیینات
۱۱	«لَا تُبْنُوا عَلَى الْقُبُورِ وَلَا تُصَوِّرُوا سُقُوفَ الْبُيُوتِ» (= بر روی قبرها ساختمان نسازید و سقف خانه‌ها را نقاشی نکنید).	Hurr al-Amili 1414	اشاره به کراهت ساختن بنا روی قبور و نه عدم ساخت	مقبره‌سازی
۱۲	محمد بن مسلم از امام باقر (ع) نقل می‌کند که آن حضرت فرمود: «وَيُرْفَعُ الْقَبْرُ فَوْقَ الْأَرْضِ أَرْبَعِ أَصَابِعَ» (= و قبر از سطح زمین به مقدار چهار انگشت بالاتر قرار می‌گیرد).	Hurr al-Amili 1414	مشخص کردن حد نصاب ارتفاع قبر برای شناسایی	مقبره‌سازی
۱۳	از امام باقر (ع) روایت شده است که فرمود: «ان الذين يؤذون الله و رسوله هم المصورون يكلفون يوم القيامة ان ينفخوا فيها الروح...» (= آنان که خدا و رسول را آزار می‌دهند همان صورتگراند در روز قیامت مکلف می‌شوند در ساخته‌های خود روح بدمند).	Hurr al-Amili 1414, 562 Bukhari 256 AH., 730	حرام بودن صورتگری	تزیینات
۱۴	اصبغ بن نباته از امیرمؤمنان (ع) نقل کرده است که آن حضرت	Hurr al-Amili 1414	عدم تصویرگری انسان و عدم بنا	مقبره‌سازی و تزیینات

ردیف	متن گزاره یا آیه	ماخذ	مضامین توصیفی	شأن گزاره یا آیه
	فرمود: «مَنْ جَدَّدَ قَبْرًا أَوْ مَثَلَ مِثْلًا فَقَدْ خَرَجَ عَنِ رِبْعِهِ الْإِسْلَامِ» (= هر کس قبری را نوسازی کند و یا تصویری بکشد از آیین اسلام بیرون رفته است).		کردن قبری بر قبر دیگر	
۱۵	پیامبر اکرم (ص): خداوند یهود و نصاری را لعنت کند که قبرهای پیامبرانشان را تبدیل به مسجد کردند.	Ibn al-Hajjaj N. 2010, 226	نهی از ساختن مسجد بر قبر	نمازگزاردن
۱۶	رسول الله (ص): آنان کسانی هستند که هر گاه فرد نیکوکاری از آنان فوت می‌کرد بر قبرش مسجدی بنا می‌کردند و در آن تصاویر و تمثال‌های شخص را بنا می‌کردند، روز قیامت این افراد بدترین مخلوقات نزد خداوند خواهند بود.	Ibn al-Hajjaj N. 2010, 226	نهی از صورتگری و تمثال‌سازی	مقبره‌سازی و تزیینات
۱۷	علی بن ابی طالب امر به ابوهیاج اسدی: «همه تصویرها را از بین ببر و همه قبرهای مرتفع را با زمین هموار کن».	Ibn al-Hajjaj N. 2010, 357	نهی از مرتفع‌سازی قبرها و امر به هموارسازی آنها	مقبره‌سازی
۱۸	جابر: رسول الله (ص) از گنج‌کاری قبر، نشستن روی آن و ساختن بنا بر قبر منع فرمود.	Ibn al-Hajjaj N. 2010, 357 Sābiq 1986, 986	کراهت ساختن بنا بر قبر و گنج‌کاری آن	مقبره‌سازی و تزیینات
۱۹	ابو مرثد غنوی: رسول الله (ص) فرمود: «بر قبرها نشینید و به سوی آنها نماز نخوانید».	Ibn al-Hajjaj N. 2010, 364	نهی از نماز خواندن بر قبر	نمازگزاردن

۸. بررسی زمینه‌های مرتبط با آرامگاه‌سازی در

عصر ایلخانیان

در گزینش مقابر، از نقشه منعکس در تصویر ۱ برگرفته از کتاب *تاریخ مغول در ایران* نوشته برتولد اسپولر (Spuler 1972) کمک گرفته شده تا از این طریق بناهای هر دو مذهب نسبت به پراکندگی مذهبی در آن زمان از هم تفکیک شوند.

۹. بررسی مصادیق موردی

۹-۱. مصادیق موردی اهل سنت

الف: مزار شیخ احمد جام

آرامگاه در جاده مشهد-هرات، حاشیه شهر تربت جام قرار دارد و مشتمل بر ده بنای تاریخی است که پیرامون حیاط وسیع ساخته شده است. قبر شیخ بدون هیچ بنایی به صورت روباز در مقابل ایوان عظیمی قرار دارد. آرامگاه متعلق به شیخ احمد جام (احمد بن ابوالحسن) است. درخت کهنسالی نیز از میان قبر روئیده است و نوعی تقدس را به همراه دارد (Gheysari 1982, 64). سقف گنبد کاربرندی‌های گچی ساده‌ای دارد. سه در چوبی گنبدخانه در سده هشتم ه.ق. ساخته شده است. در ورودی غربی از سه در دیگر جدیدتر و مربوط به نیمه دوم سده هشتم ه.ق. است (Golombek and Shirazi 1985, 57).

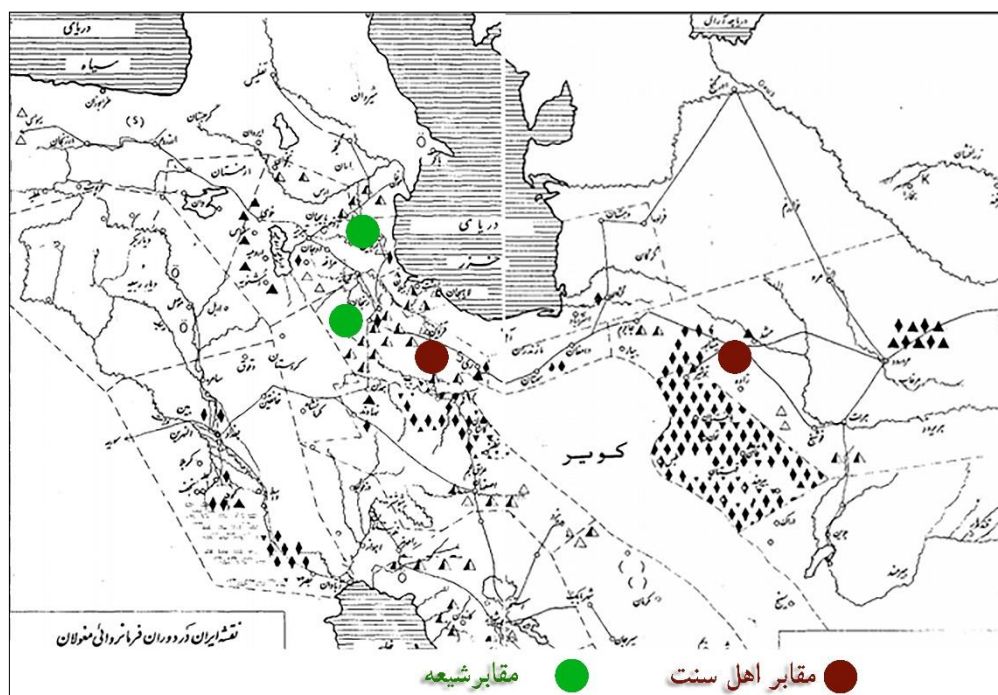
حاجیان می‌فرمایند: مقام حضرت ابراهیم را محل نماز قرار بدهند، می‌توان گفت که مسجد قرار دادن در کنار قبور صالحین به منزله محلی برای عبادت خداوند اشکالی ندارد. ولی سجده کردن بر خود متوفی و قبر، چون سبب شرک و تکبر می‌شود، حرام دانسته شده است. از حدیثی از پیامبر (ص) که یهود و نصارا را لعنت فرموده‌اند، و حدیث دیگری که در آن ایشان مردمی را که بر قبور بزرگان خود بنا می‌ساخته‌اند در زمره بدترین مردم نزد خداوند به شمار آورده‌اند، نظر به اینکه بدترین مردم نزد خداوند مشرکان و آنانی هستند که برای خداوند شریک قائل‌اند، می‌توان نتیجه گرفت که آنان بر مزار بزرگان خود تنها بنا نساخته‌اند و مرتکب شرک و بت‌پرستی شده و قبور خود را پرستش کرده‌اند. لذا ساخت مساجد در کنار قبور به منظور عبادت خداوند است و نه برای سجده بر خود مزار؛ که اگر این‌گونه باشد در نهایت منجر به کبر و شرک می‌شود (Makarem Shirazi 2014).

در بخش نظرات علمای معاصر در جدول ۲، در مورد دیدگاه شیعه از دفتر آیت الله مکارم شیرازی و در مورد دیدگاه اهل سنت از مدرسه علوم دینی عین العلوم گشت استفتاء شده و فتاوی در این جدول قابل مشاهده است.

جدول شماره ۲: مؤلفه‌های قیاس کالبدی در ساخت قبور

Table 2: The components of physical analogy in the construction of graves

مقبره سازی	شیعه	اهل سنت	نظر علمای معاصر (مکارم شیرازی): حلال است، بر اساس شرایط و آداب آن
	مقبره سازی و بنا روی قبور	بنا روی قبور بزرگان به لحاظ پاسداشت آثار اشکالی ندارد.	نظر علمای معاصر (مکارم شیرازی): نباید افراط و تعریط گردد
	تزیینات	قفط صورتگری ممنوع است	نظر علمای معاصر (مکارم شیرازی): حتی در برخی موارد مانند نماز کنار قبر حضرت علی (ع)، سفارش شده است
	نمازگزاردن کنار قبور	ممنوعیتی ندارد	نظر علمای معاصر (مکارم شیرازی): سفارش شده و حتی در حدیثی زیارت امام رضا (ع) برابر با ثواب چندین حج بیان شده
	زیارت قبور	نه تنها ممنوع نیست، بلکه ثواب هم دارد	نظر مراجع اهل سنت (مدرسه علوم دینی): جایز نیست.
	مقبره سازی	در صورت ایجاد زمینه شرک، اشکال دارد	نظر مراجع اهل سنت (مدرسه علوم دینی): چون مقبره سازی نیست، تزیینات هم نیست
	تزیینات	ایجاد تزیینات قرآنی و اشاقات، اشکال دارد	نظر مراجع اهل سنت (مدرسه علوم دینی): با استناد بر حدیثی از پیامبر آنرا جایز نمی‌دانند: و لا تجلسوا علی القبور و لا تصلوا الیها
	نمازگزاردن کنار قبور	اشکال دارد	نظر مراجع اهل سنت (مدرسه علوم دینی): با استناد به حدیثی از پیامبر، آنرا مناسب می‌دانند، وَتَهَيِّئْكُمْ عَنْ زِيَارَةِ الْقُبُورِ فَرُوزُهَا وَلَا تَقُولُوا هَجْرًا يَغْنَىٰ لَهَا تَقُولُوا سُوءًا
	زیارت قبور	اشکال ندارد	

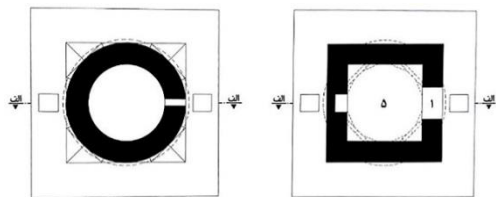

تصویر ۱: پراکندگی مذهبی در دوره ایلخانیان و موقعیت مصادیق موردی (بر اساس Spuler 1972, 560)

Fig. 1: Religious dispersion in the period of the Ilkhanis and the position of case studies (adapted from Spuler 1972, 560)

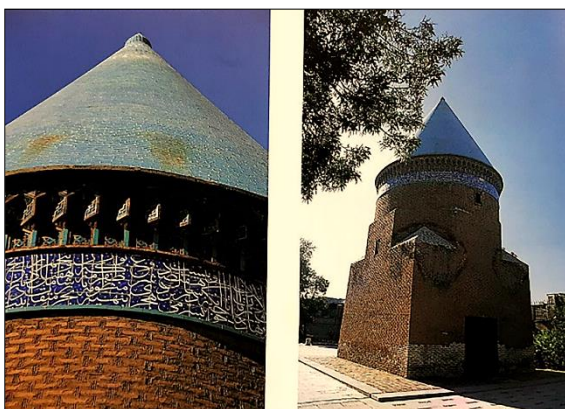
ب: مقبره حمدالله مستوفی

این مقبره واقع در قزوین، خیابان طالقانی، خیابان ملک‌آباد سابق، کوچه مستوفی است. سردر آرامگاه با عبارت «لا اله الا الله الملك الحق المبين و محمد رسول الله الصادق البار الامين» تزیین یافته است. ظاهر این بنا در نگاه اول مغایر احکام و مبانی مطرح در اهل سنت می‌نماید، ولی با نگاه دقیق‌تر می‌توان آثار عقاید اهل سنت را در این مقبره یافت. از آن جمله می‌توان به سادگی در تزیینات زیر گنبد و فضای داخلی و سادگی و بی‌آلایشی در تزیینات خارجی اشاره کرد. حتی کاشی‌های فیروزه‌ای که اکنون روی گنبد دیده می‌شود در دوره‌های بعد اضافه شده و در دوران ایلخانیان موجود نبوده است. فضای پلان نیز به نحوی است که تنها با هدف گرامی‌داشت شخص متوفی ایجاد شده است نه زیارت و اعمالی مانند اقامه نماز. خود قبر اصلی نیز در زیرزمین (= سرداب) قرار دارد و در قسمت سنگ قبر فاقد ارتفاع است.

تصویر ۶: پلان مقبره حمدالله مستوفی که فضای موجود حاکی از عدم زیارتی بودن بنا و عدم عبادی بودن آن است (Ganjnameh 2010).

Fig. 6: The plan of Hamdollah Mostofi tomb, whose existing space indicates that it is not pilgrimage (Ganjnameh 2010).

تصویر ۷: نمای مقبره حمدالله مستوفی که سادگی و بی‌آلایشی آن را نشان می‌دهد (Ganjnameh 2010).

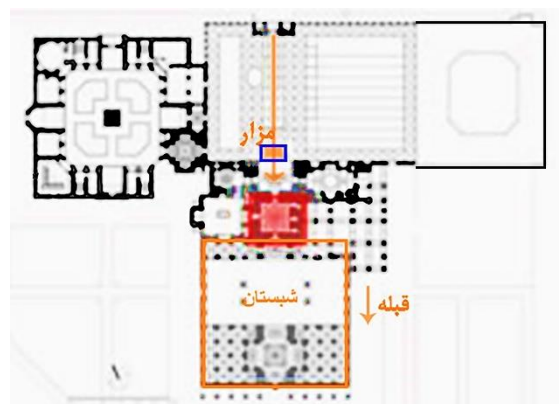
Fig. 7: The view of Hamdollah Mostofi tomb, which shows its simplicity (Ganjnameh 2010).

تصویر ۴: نمای مقبره شیخ جام که در فضای آزاد و با ارتفاع کم ساخته شده است.

Fig. 4: Sheikh Ahmad-e Jami Shrine's view which is built in the open space with low altitude.

کمینه‌گرایی در ایجاد بنا روی قبر و نیز درخت کهنسال، همگی ریشه در مبانی فکری و اعتقادی اهل سنت دارد. در این بنا دوباره شاهد هستیم که نحوه حرکت در فضا به نوعی است که از کنار قبر عبور می‌کنیم و به شبستان و محل نماز می‌رسیم. به عبارت دیگر، قبر شخص مقصد اصلی نیست. در هنگام ادای نماز، قبر در دو طرف نمازگزاران یا درست پشت سر آنان قرار می‌گیرد (= احتیاط در برابر مسئله شرک).

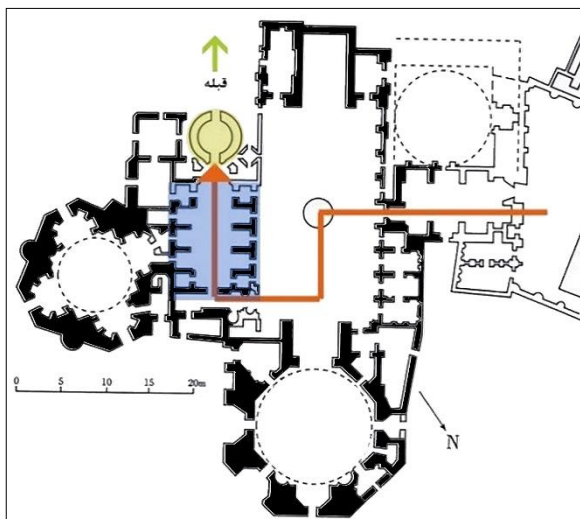
تصویر ۵: پلان مقبره شیخ جام که در آن موقعیت مقبره نسبت به شبستان نمازگزاران و قبله مشخص شده است.

Fig. 5: The plan of Sheikh-e-Jami tomb, where the position of the tomb is marked by the worshippers and qibla.

۹-۲. مصادیق موردی شیعی

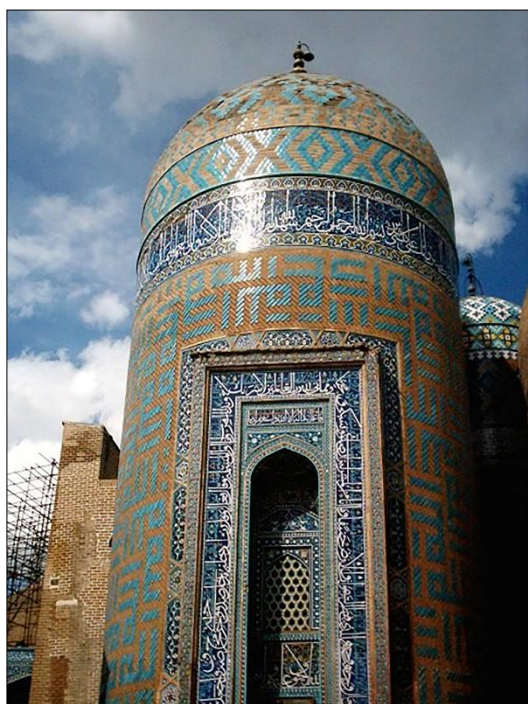
الف: مقبره شیخ صفی‌الدین اردبیلی

صفی‌الدین منسوب به امام موسی کاظم (ع) بود و با شیخ زاهد گیلانی نسبت خانوادگی داشت (Pirnia 2003, 239). مقبره شیخ صفی‌الدین اردبیلی نیای بزرگ دودمان صفوی که امروزه به گنبد «الله‌الله» معروف است به تصریح شیخ حسین ابدال زاهدی (Abdal Zahedi 1964, 39) در سلسله‌النسب، از سوی جانشین و پسر شیخ یعنی صدرالدین موسی ساخته شده است. اولتاریوس (Olearius 1669, 499) نیز ساخت مقبره شیخ را در سال ۷۳۵ ه.ق. به دستور شیخ صدرالدین موسی و به دست معماری از شهر مدینه با نقشه خود شیخ صدرالدین می‌داند. کمپفر (Kaempfer 1984). متن کتیبه‌های به‌کاررفته در مقبره شیخ صفی، که اشاره به برخی اعتقادات ایشان و آن زمان دارد، شامل حدیث‌هایی از پیامبر (ص) با این مضامین است: «قال علیه السلام الدعاء من العباده» و «اللهم احینا مسکینا و توفنی مسکینا و احشرنی فی زمره المساکین» و «قال علیه السلام: افضل الذکر لا اله الا الله» (Golmaghanizadeh and Yousefi 2005, 363). مزبور مضمون دعایی ندارد و ناظر بر فضیلت فقر در مقام یکی از مهم‌ترین مقامات عارفان است (Sajadi 1991, 402). در گنبد «الله‌الله»، به جز شیخ، سه شخص دیگر نیز مدفون هستند: صدرالدین موسی فرزند وی و بانی بقعه، شیخ ابراهیم معروف به شیخ‌شاه فرزند خواجه علی، و سلطان حیدر پدر شاه اسماعیل که در جنگ با شروانشاهان کشته شد (Hoseyny 2010). در طراحی پلان شیخ صفی از شکل دایره برای جداره بیرونی و از شکل هشت‌ضلعی برای شکل پلان داخل استفاده شده است. طرح دایره بیانگر موضوعاتی چون وحدت در کثرت، دایره وجود و سلسله‌مراتب وجود است که همگی از اساسی‌ترین مفاهیم عرفان اسلامی به شمار می‌رود (ibid). عدد هشت شاید بیانی نمادین از طبقات هشت‌گانه بهشت یا هشت باغ باشد که عبارت است از: (۱) خلد، (۲) دارالسلام، (۳) دارالقرار، (۴) جنت عدن، (۵) جنت المأوی، (۶) جنت النعیم، (۷) علیین، و (۸) فردوس (Dekhoda 1994). طرح دوازده‌ضلعی داخلی در مقبره شیخ حیدر مشگین شهر نیز که مربوط به دوره ایلخانیان است تحت تأثیر اعتقادات شیعی طراحی شده

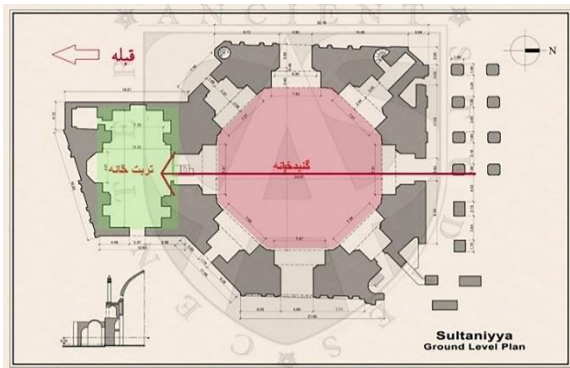
تصویر ۸: در این نقشه نحوه حرکت مردم از بیرون مجموعه تا رسیدن به مقبره دیده می‌شود. همچنین محل انجام عبادات با رنگ آبی مشخص شده است.

Fig. 8: The map shows how people move from outside the complex to the tomb. The place of worship is marked in blue.

تصویر ۹: تزیینات خارجی مقبره شیخ صفی‌الدین و بنای روی قبر که از لحاظ ارتفاع و تزیینات با بناهای اهل سنت قابل مقایسه نیست.

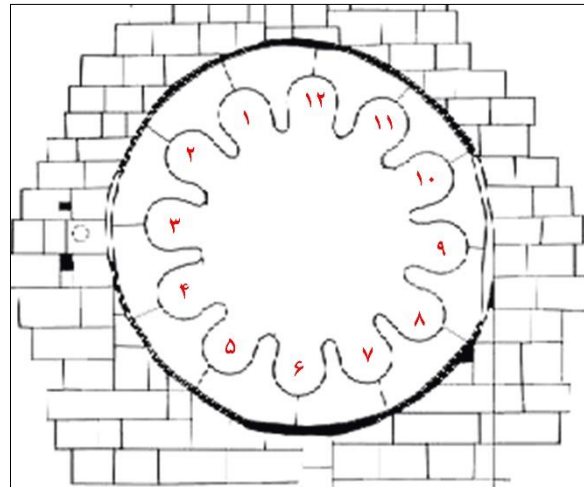
Fig. 9: The outer decorations of Sheikh Safi al-Din tomb and the monument to the grave, which are not comparable in terms of height and decorations with Sunni monuments.

تصویر ۱۱: پلان مقبره الجایتو (گنبد سلطانیه) که نحوه جانمایی گنبدخانه و تربت خانه و همچنین نحوه حرکت در فضا و رسیدن به مزار را نشان می دهد.
 Fig. 11: The plan of the Al-Jaytuo (Soltanieh Dome), which depicts how to locate the dome and the Torbat-Khaneh, as well as how to move in and reach the tomb.

همان طوری که در تصویر ۱۱ می بینیم، در گنبد سلطانیه سلسله مراتب قرارگیری فضاها به گونه ای است که مزار در تربت خانه و روبه روی نمازگزاران قرار دارد (ibid). با ممانعت علمای شیعه از انتقال پیکر ائمه به این مکان، اکنون فقط پیکر خود الجایتو در آن قرار دارد. شاید یکی از دلایل عدم رشد این مقبره در مقایسه با مقابر دیگر شیعی نیز همین موضوع باشد.

با نظری اجمالی بر معماری گنبد سلطانیه ملاحظه می شود که سراسر این گنبد غالباً آراسته به آیات قرآنی و احادیث نبوی و در قسمت هایی نیز کلمات قصاری از امیرالمومنین علی (ع) است (Siyahkouhian 2012, 53). بر بالاترین قسمت بنا، یعنی بالای گنبد، آیه ۱۲۷ سوره بقره (Quran, 2/127) نقش بسته است: «وَإِذْ يَرْفَعُ إِبْرَاهِيمُ الْقَوَاعِدَ مِنَ الْبَيْتِ وَإِسْمَاعِيلُ رَبَّنَا تَقَبَّلْ مِنَّا ۖ إِنَّكَ أَنْتَ السَّمِيعُ الْعَلِيمُ» (= و در خاطر بیاور زمانی را که ابراهیم و اسماعیل به ساختن و بالا آوردن پایه های آن خانه [= کعبه] پرداخته و می گویند: پروردگارا، این عمل اندک را از ما بپذیر که تو خود نیایش ما را می شنوی و از درون ما آگاهی). وجود این آیه بر بالاترین قسمت گنبد نشان می دهد سازندگان این بنا، آن را بر پایه ایمان و معنویت ساخته و ساختن بنا را نوعی عبودیت تلقی کرده اند. به نحوی که از خدا خوسته اند این عمل را از آنها قبول کند (Siyahkouhian 2012, 55). با تامل در نوشته سیاهکوهیان می توان به مبانی فکری شیعه در ساخت این بنا پی برد: «در تزیینات داخلی ستاره های پنج پری مشاهده

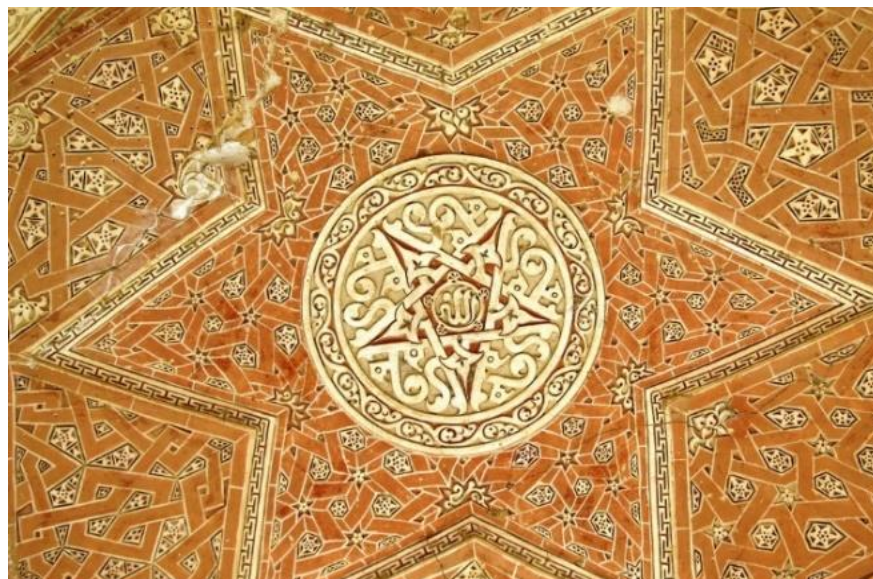
تصویر ۱۰: استفاده از کوچک ترین فضا برای بیان اعتقادات از سوی شیعیان: حوض حیاط اصلی مقبره شیخ صفی الدین اردبیلی

Fig. 10: Use of the smallest space to express beliefs by the Shiites: the main courtyard of Sheikh Safi-ad-din Ardabili tomb

است (Hoseyny 2010). آرامگاه شیخ صفی الدین پیش از مرگ وی غرفه ای برای خلوت گزینی شیخ بود و پس از مرگ او را در همان اتاق به خاک سپردند (Blair 1986, 48). این مسئله از آنجا حائز اهمیت است که نشان دهنده اعتقاد شیعی دایر بر ارج نهادن به مقابر بزرگان دینی و علماست که از ویژگی های مقابر شیعی به شمار می رود. یعنی پس از ایجاد مقبره، به تدریج با گذشت زمان عملکردها و فضاهای جانبی به محل مقبره بزرگ دینی یا عالم اضافه می شود. شیعیان در آن دوران، به سبب قدرت گیری تدریجی خود، می کوشیدند اعتقادات خود را به صورت مفهومی نشان دهند و کوچک ترین مصداق آن را می توان در حوض مجموعه شیخ صفی الدین مشاهده کرد. تعداد پره های این حوض نمادی از اعتقادات شیعی است.

ب: گنبد سلطانیه

گنبد سلطانیه در استان زنجان و در سلطانیه واقع است و از مهم ترین بناهای آذربایجان در دوره ایلخانی به شمار می رود. احداث آن در عهد الجایتو و به نیت زیارتگاه دوازده امام شیعه صورت گرفت. اما این هدف به دلیل مخالفت علمای تشیع محقق نشد و این بنا تنها مقبره الجایتو را در خود جای داد (Noghrekar, Hamzenejad and Ataei 2013, 22).

تصویر ۱۲: ستاره پنج‌پر و نام الله در وسط که نام پیامبر پنج مرتبه دور آن تکرار شده است (Alborz 2016).

Fig. 12: The fifth star and the name of Allah in the middle of which the name of the Prophet is repeated five times around it (Alborz 2016).

تکرار شده است» (Siyahkouhian 2012, 57) با تصرف و تخلص).
در شکل ۱۲ چگونگی تکرار پنج‌باره نام مبارک حضرت محمد (ص) دور نام الله دیده می‌شود.

می‌شود که در وسط آنها نام «الله» است و نام حضرت محمد (ص) روی پنج پر به تعداد پنج بار تکرار شده است. این پنج بار تکرار و پنج‌پر بودن را نیز می‌توان اشاره به پنج تن آل عبا نیز تعبیر کرد. در ستاره‌ای دیگر نام حضرت علی (ع) پنج بار

نتیجه‌گیری

تطبیقی ارائه شده است:

۱. در مقابر شیعی تزئینات نقش اصلی دارد. اما در بنای مقابر اهل سنت، تزئینات نقش کم‌رنگ‌تری دارد.
۲. مقابر شیعی از حیث بنای روی آن فاخر و دارای عظمت است اما مقابر اهل سنت بنای روی قبر ساده و سبک است.
۳. در مقابر شیعی فرد با گذر از فضاهای مختلف در آخر به مقصد که همان قبر و مدفن است می‌رسد. اما در بناهای اهل سنت شخص از کنار فضای قبر عبور می‌کند.
۴. پلان مقبره‌های شیعی دارای ترکیبی است که کارکرد زیارتی بودن را می‌رساند. اما در بناهای اهل سنت کمتر

آرامگاه به منزلهٔ سرمنزل ابدی انسان و گونه‌ای از معماری که بیان‌کنندهٔ اندیشه‌ها، اعتقادات و طرز تفکر جامعه است، مورد توجه قرار می‌گیرد. در طول تاریخ و به ویژه در دوره ایلخانی ساخت بناهای یادمانی از جمله آرامگاه برای اشخاص مورد احترام، با هدف بیان اندیشه‌ها و ترویج آنها، بسیار رایج بوده است.

در این پژوهش ابتدا با بررسی مضامین و آیات مرتبط با بنای روی قبور هر دو مذهب اهل سنت و شیعه، چهار اصل اساسی در ساخت مقابر استخراج گردید و آنگاه هر کدام از این شاخصه‌ها در شش بنای انتخاب‌شده آزموده شد. در نهایت می‌توان تفاوت‌ها و شباهت‌های مقبره‌سازی در هر دو مذهب را به شرح زیر احصا کرد که در جدول ۳ نیز به صورت

جدول ۳: مقایسه چهار اصل مستخرج از منابع هر دو مذهب و مقابر متعلق به هر دو مذهب

Table 3: Comparison of the four principles extracted from the resources of both Religions and the tombs of both

نام بنا	مذهب	احداث بنا روی قبور	تزیینات	ادای نماز کنار قبور	زیارت قبور
مزار شیخ احمد جام	☞	وضع موجود	فاقد تزیینات	فضای نمازخانه جدا از مزار است؛ مزار پشت سر نمازگزار	نقش زیارتی ندارد.
		مؤلفه‌های جدول ۲	ایجاد تزیینات فراوان و اضافات، اشکال دارد.	اشکال دارد.	اشکال ندارد.
مقبره حمدالله مستوفی	☞	وضع موجود	تزیینات از اسماء الهی و آیات؛ کمترین تزیینات	در پلان فضایی برای ادای نماز وجود ندارد.	نقش زیارتی ندارد.
		مؤلفه‌های جدول ۲	ایجاد تزیینات فراوان و اضافات، اشکال دارد.	اشکال دارد.	اشکال ندارد.
مقبره شیخ صفی‌الدین اردبیلی	☞	وضع موجود	بنای روی قبر فاخر و باشکوه است.	با توجه به پلان، فضایی برای ادای نماز تعریف شده است.	نقش زیارتی دارد.
		مؤلفه‌های جدول ۲	احداث بنا روی قبور بزرگان به خاطر گرامیداشت آنان اشکالی ندارد.	فقط صورتگری ممنوع است.	نه تنها ممنوع نیست، بلکه ثواب هم دارد.
مقبره الجایتو (گنبد سلطانیه)	☞	وضع موجود	دارای گنبدخانه و بنا	محل عبادت و ادای نماز تعریف شده است.	نقش زیارتی دارد.
		مؤلفه‌های جدول ۲	احداث بنا روی قبور بزرگان به خاطر گرامیداشت آنان اشکالی ندارد.	فقط صورتگری ممنوع است.	نه تنها ممنوع نیست، بلکه ثواب هم دارد.

به نقش زیارتی بودن پرداخته شده است.

نمونه‌های موردی بررسی شده در جدول ۳، که در آن مؤلفه‌های جدول ۲ به صورت تطبیقی با وضعیت مقابر ساخته شده در هر دو مذهب بررسی و سنجیده شده است، در پایان باید گفت: مطالعه و بررسی مسئله مقبره‌سازی آن هم در زمان بسیار دور (= دوره ایلخانیان) نیازمند بررسی‌های بیشتر است و با بررسی چند مورد نمی‌توان به اصول ثابت و مطلق دست یافت. کمالینکه در طول تاریخ، هر دو مذهب و دستاوردهای آنها دچار فرازونشیب شده و در این میان معماری آنها نیز از اثرات این موضوع در امان نبوده است.

۵. در مقابر شیعی این دوران از نمادپردازی‌های محتاطانه در بنا استفاده شده است. در حالی که بناهای اهل سنت نمادپردازی ندارد.

۶. بناهای شیعی فاخر هستند در حالی که در اهل سنت کمینه و بناها در سادگی کامل ساخته شده‌اند.

با توجه به جدول ۲ که در آن بر اساس یافته‌های مبتنی بر متن کتب شیعی و اهل سنت چهار مؤلفه برای ساخت مقابر استخراج شده بود، همچنین با بررسی مقابر موجود و

Quran

- Abdal Zahedi, Sheikh Hossein. 1964. *Selseleh-al-Nasb-I Safavid*. Berlin: Iranshahr publications [in Persian].
- Alborz, Mehrnaz. 2016. Soltaniyeh dome: a combination of art and architecture of Iran. <https://blog.safarme.com/culture-and-art/soltaniyeh-dome-a-combination-of-art-and-architecture-of-iran> (accessed August 30, 2017) [in Persian].
- Blair, Sheila. 1986. *The Ilkhanid shrine complex at Natanz*. Translated by Vali-Allah Kavosi. 2008. Tehran: Farhangestan-I Honar [in Persian].
- Bukhari, Abū 'Abd Allāh Muhammad ibn Ismā'il. 256 AH. *Sahih al-Bukhari*. Translated by Abd-al-Ali Nour Ahrari. Mashhad: Sheikh-al-Islam Ahmad Jam publications [in Arabic and Persian].
- Dekhoda, Ali Akbar. 1994. *Dekhoda Dictionary*. Tehran: Tehran University publications [in Persian].
- Ganjnameh: Imamzadeh-ha va Maghbare-ha*. 2010. Tehran: Shahid Beheshti University press [in Persian].
- Gheysari, E. 1982. Torbat-e-Jam and Taybad. *Journal of Farhange-I Iran Zamin* 25: 64–97 [in Persian].
- Golmaganizadeh, Malakeh and Hasan Yousefi, 2005. *Archeology and Art History of Sheikh Safi al-Din Ardabili*. Ardabil: Nik Amouz publications [in Persian].
- Golombek, L. and B., Shirazi. 1985. Courses on the historical complex of Torbat-e Sheikh Jam. *Journal of Athar* 10-11: 16–57 [in Persian].
- Hamzenejad, M. 2011. Conceptual and applied principles in designing religious buildings in Shia attitude. Ph.D. Diss. Iran University of Science and Technology [in Persian].
- Hattstein, Markus and Peter Delius. 2011. *Islam: Art and Architecture*. Translated by Akram Gheytasi. 2012. Tehran: Soureh-I Mehr publications [in Persian].
- Hillenbrand, Robert. 2004. *Islamic Architecture*. Translated by Iraj Etesam. 1998. Tehran: Information and Communication Technology Organization of Tehran Municipality [in Persian].
- Hoseyny, H. 2010. Introducing the Sufism tomb construction style in Azerbaijan. *Honar-ha-ye-Ziba Memari va Sahrsazi* 43(2): 57–68 [in Persian].
- Hoseyny, H. 2009. A survey in the process of construction of tomb complexes in the Islamic architecture of Iran according Abusaeed Abilkheir ideas. *Honar-ha-ye-Ziba Memari va Sahrsazi* 38(1): 15–23 [in Persian].
- Hurr Al-Amili, Muhammad ibn al-Hasan. 1414. *Wasā'il al-Shī'a*. Qom: Al-al-Beyt Aleih-al-Salām institute [in Persian].
- Ibn al-Hajjaj N., Muslim. 2010. *Sahih Muslim*. Translated by Abdolghader Torshabi. Zahedan: Haramain publications [in Persian].
- Ibn Qudāmāh, Abū Muḥammad. 2004. *Al-Mughnī*. Beirut: Bayt al-Afkār al-Dawliyyah [in Arabic].
- Jaame-al-Ahadis-al-shia software. 2014. Computer Science Center of Islamic Sciences [in Persian].
- Kaempfer, Engelbert. 1984. *Kaempfer's travelogue*. Translated by Keykavous Jahandari. 1984. Tehran: Kharazmi publications [in Persian].
- Kiani, Mohammad Y. 1995. *History of Iranian Architectural Art during the Islamic Period*. Tehran: Samt publications [in Persian].
- Kosari, M. 2011. Shia art in Islam. *Sociological Journal of Art and Literature* 1: 7–36 [in Persian].
- Kulayni, Muhammad ibn Ya'qub, *Kitab al-Kafi*. Isfahan: Digital Publishing Center of Qeemieh Computer Research Center. [in Persian].
- Makarem Shirazi, Naser. 2014. Prevent mosque from being built on graves. <http://makarem.ir/main.aspx?lid=0&mid=325970&typeinfo=42&catid=30206> (accessed August 30, 2017) [in Persian].
- Noghrekar, A. H. and M. Hamzenejad and M. R. Ataei. 2013. Physical and conceptual modeling of the connection between the mosque and the tomb in Islamic shrines. *Collected articles in the wisdom of Islamic art and architecture*. Tehran: Iran University of Science and Technology [in Persian].
- Olearius, Adam. 1669. *Adam Olearius's travelogue*. Translated by Hossein Kordbacheh. 2000. Tehran: Hirmand publications [in Persian].
- Pirnia, Karim. 2003. *Stylistics of Iranian Architecture*. Tehran: Nashr-I Memar publication [in Persian].
- Pirnia, Karim. 2013. *Introduction to Islamic Architecture of Iran*. Tehran: Nashr-I Soroush publication [in Persian].
- Qummi, Muhammad ibn 'Ali ibn Babawaih. 1413. *Man la yahduruhu al-Faqih*. Qom: Eslami publications [in Persian].
- Sābiq, al-Sayyid. 1986. *Fegh-al-Sonnat*. Translated by Mahmoud Ebrahimi. 2014. Piranshahr: Aras publications [in Persian].
- Sajadi, Jafar. 1991. *Dictionary of mystical terms and expressions*. Tehran: Tahouri publications [in Persian].
- Shaker, Muhammad K. 2005. *Spirituality and Prayer in Shiite Islam*. South West Wales: Religious experience Centre.
- Shaykh Tusi. 1401. *Tahdhib al-Ahkam*. Beirut: Dar-al- Taāref [in Arabic].
- Siyahkouhian, h. 2012. The Effect of Mysticism on Iranian Architecture with Emphasis on Soltanieh Dome Decorations. *Journal of Erfan-I Eslami* 34 [in Persian].
- Spuler, Bertold. 1972. *The Mongol in Iran*. Traslated by Mahmoud M. Aftab. 1972. Tehran: Bungāh-I Tarjumah va Nashr-I Kitāb publications [in Persian].

The Impact of the Sunni and Shiite Doctrines on the Construction of Ilkhanid Tombs

Hashem Kheirjoo Sadat¹, Mohammad Feizi², Behzad Vasiq^{3*}

1. MA student of Architecture, Jundi Shapur University of Technology, Dezful, Iran.

2. MA student of Architecture, Jundi Shapur University of Technology, Dezful, Iran.

3. Assistant Professor, Faculty of Architecture and Urbanism, Jundi Shapur University of Technology, Dezful, Iran.

(Received 25 May 2017, Accepted 2 Oct 2017)

The history of Iranian architecture has changed in line with changes in religion, and rulers' ethnic affiliations and lifestyles. After the arrival of Islam to Iran, two different faiths namely the Shiite and Sunni began to grow, each one periodically ruling over parts of the country. The many differences between the Shiite and Sunni intellectual and theoretical foundations are reflected in art and architecture of the two sects as well. The discrepancies are mainly rooted in the fundamental difference existing in their respective religious jurisprudence.

Needless to say, religious sources do not make explicit mention of architectural orders. However, the differences can be recognized by examining buildings and their correspondence to the general principles of the given religion.

Many researches have focused on such structures as mosques and others, but in this article, a comparison has been made between the positions of these two sects on death and related laws.

In this article, the term "Iran" denotes the geographical area of the historical Greater Iran, which includes parts of modern-day Turkey, central Asia, Afghanistan, Iraq, and the Caspian littorals. It should also be noted that where Sufism is mentioned, its affiliation with Shiite and Sunni is also mentioned. The introduced buildings were also selected based on the availability of evidence and documents.

One of the most important points in the design of religious buildings is the adherence to the religious principles and edicts insinuated in the structure of the religion, and construction of tombs and mausoleums is no exception. Islamic tombs must abide by the religious tenets at the same time that they venerate the buried deceased who deserves respect for religion or other grounds.

Incessant vagaries of the 7th-8th A.H./13th-14 AD

centuries in Iran were associated with changes in the state religion, and its impacts on architectural forms are obvious. The ideological differences between the Shiite and Sunni doctrines gave rise to two types of tomb architecture. Tombs, as it were, represented the eternal resting place of the deceased and a medium to communicate his and the society's thoughts and beliefs. The structures can thus be studied as some benchmarks to measure to what extent the architecture was inspired by the socio-political, ideology and religion that dominated the society in a certain period. Individual affiliated with both Shiite and Sunni sects alternatively sized political power and always tried to use the opportunity to the best advantage to propagate their respective ideologies. The Ilkhanid period is particularly important both because the two sects possessed the required authority to express and promote their doctrines and we today have standing instances of mausoleums attributed to both sects. Therefore, here we study a representative sample of these religious constructions in an attempt to investigate the Shiite and Sunni positions on and the reflection of these positions in these structures.

The major research questions are as follows:

- What is the position of the theoretical and ideological foundations of the Shiite and Sunni doctrines on tomb architecture?
- What are the similarities and dissimilarities between the tomb architecture in the two sects?
- How were the status of tomb construction and observance of Islamic tenets reflected in tomb architectures of the two sects?

Keywords: Ilkhanid tombs, Shiite tombs, Sunni tombs, Tomb types.

* Corresponding author. E-mail: behzad_vasiq@yahoo.com

Tabriz Islamic Art University
1999

The Culture of Islamic Architecture and Urbanism

Biannual Journal

Vol. 3, No. 2 Fall-Winter 2017–2018

ISSN: 2383-0247

License holder: Tabriz Islamic Art University

Managing Director: Prof. Dr. Mohammad Ali Keynejad

Chief Editor: Dr. Mohammad Taghi Pirbabaie

Co-Editor: Dr. Ahad Nejad Ebrahimi

Editorial Board:
(In alphabetical order)

Prof. Dr. Mohammad Reza Chenaghlou (Professor of Civil Engineering Faculty, Sahand University Of Technology)
Dr. Ahad Nejad Ebrahimi (Associate Professor of Architecture & Urbanism Faculty, Tabriz Islamic Art University)
Dr. Minou Gharehbaglou (Associate Professor of Architecture & Urbanism Faculty, Tabriz Islamic Art University)
Dr. Farzin Haghparast (Associate professor of Architecture & Urbanism Faculty, Tabriz Islamic Art University)
Prof. Dr. Isa Hojjat (Professor of Architecture & Urbanism Faculty, Tehran University)
Prof. Dr. Mohammad Ali Keynejad (Professor of Civil Engineering Faculty, Sahand University of Technology)
Dr. Morteza Mirgholami (Associate Professor of Architecture & Urbanism Faculty, Tabriz Islamic Art University)
Prof. Dr. Hamid Nadimi (Professor of Architecture & Urbanism Faculty, Shahid Beheshti University)
Dr. Mohammad Taghi Pirbabaie (Associate professor of Architecture & Urbanism Faculty, Tabriz Islamic Art University)
Dr. Farzad Pour Rahimian (Associate Professor of Engineering Faculty, University of Strathclyde, Glasgow)

Internal Affairs Manager: Dr. Minou Gharehbaglou (Associate Professor of Architecture & Urbanism Faculty, Tabriz Islamic Art University)

Executive Directors: Eng. Hamze Pirbabaie, Eng. Zahra Alinam

Scientific Advisers: Dr. Bahram Ajorloo, Dr. Farhad Akhoundi, Dr. Maziar Asefi, Dr. Azita Balali Oskuei, Dr. Yaser Shahbazi, Dr. Abbas Ghaffari, Dr. Mahdi Mohammadzadeh, Dr. Leila Medghalchi, Dr. Ayda Maleki, Eng. Mahdi Narangi, Dr. Masoud Wahdattalab, Dr. Ali Vandshoari, Dr. Parisa Hashempour

English Editor: Dr. Kazem Pouralvar (Assistant Professor of Tabriz Islamic Art University)

Cover Designer: Azimeh Moqtaren

Address: Faculty of Architecture & Urbanism, Tabriz Islamic Art University, Mosalla St., Maghsoudie St.,
Saat Sq., Tabriz
Tel: 041-35541813

Web site: Firooze-islam.ir
E-Mail: firooze.islam@tabriziau.ac.ir

- * **The Link between Architecture and the Genesis of Islamic Ethical Behavior**
Ahmad Danaei-nia, Mehrnaz Totonchi
- * **Theory of Islamic Architecture vs. Islamic Theory of Architecture:
A Critical Appraisal of the Contemporary Theoretical and Practical Approaches
from the Islamic Perspective**
Masood Nari Ghomi
- * **An Assessment of the Status Quo and Suggesting Some Strategies to Motivate
the Postgraduate Students of Islamic Architecture at Tabriz Islamic Art University**
Parisa Hashempour
- * **Evaluation of comprehensive plan of Tabriz city from Viewpoint of Achievement
to Islamic justice**
Morteza Mirgholami, Mohammad Ali Keynejad, Bahram Alizadeh
- * **A Comparative Analysis of the Thermal Behavior of Exterior Walls in Traditional
and Contemporary Mosques in Tabriz, Iran**
Farzin Haghparast, Farzaneh Gholizadeh
- * **The Impact of the Sunni and Shiite Doctrines on the Construction of Ilkhanid
Tombs**
Hashem Kheirjoo Sadat, Mohammad Feizi, Behzad Vasiq

